

Religionistika v informační pavučině: Problematika současného výzkumu vztahu náboženství a internetu

Pavel Šindelář, FF MU, Ústav religionistiky

1. Proměnlivost zkoumaného prostředí

Při jakémkoliv pokusu o religionistické či obecně socio-kulturní vědecké uchopení vztahu náboženství a internetu se ocitáme před zcela zásadním problémem. Jak můžeme analyzovat nebo alespoň jen popisovat vztah dvou odlišných fenoménů, když podoba minimálně jednoho z nich se nám v průběhu takového výzkumu bez nadsázky mění pod rukama. Řeč je samozřejmě o proměně internetu – nehmátelné komunikační páteři dnešního globalizovaného, na informacích založeného světa. Vzpomeňte si na začátek vašeho vlastního vztahu k celosvětové informační síti, což jistě nebude nic těžkého. Nejste-li vědeckým IT odborníkem, působícím dlouhá léta v oboru, pak zajisté tyto vaše vzpomínky nebudou o mnoho starší než deset let. Jak vypadalo toto komunikační médium a váš způsob jeho používání tehdy a jak vypadá dnes? Problémy typu vášnivých studentských protestů proti Informačnímu systému MU, bez něhož si již dnes jen málokterý student této univerzity dokáže své studium představit, které však probíhaly v souvislosti s jeho zaváděním před pouhými šesti lety, působí dnes stejně úsměvně jako obraz dělníka 19. století ničícího mechanické stroje snažící se mu uzmout jeho namáhavou celoživotní práci.

Tato proměnlivost zkoumaného fenoménu není ani tak překážkou při výzkumu vztahu konkrétních náboženských skupin, komunit, církví nebo jedinců pracujících specifickým způsobem s internetem, jako spíše překážkou pro další práci s nahromaděnými informacemi ve snaze získat obecnější pohled na to, jak interakce náboženství a internetu funguje. O tom, že internet zásadním způsobem ovlivňuje život lidské společnosti a tím zároveň tuto společnost určitým způsobem utváří a proměňuje, není již dnes třeba vést dlouhosáhlé polemiky. Tento fakt je přijímán za obecně platný a tak není divu, že i odborníci zkoumající z nejrůznějších hledisek problematiku náboženství tento fakt poměrně včas zaregistrovali a začali se výzkumem vztahu náboženství a internetu brzy zabývat.¹ Situace na tomto poli bádání má samozřejmě mnoho různých podob a úrovní, kdy se například v našem regionu prozatím uskutečňuje celkem sporadicky.² Zásadním omezením tohoto nově vznikajícího oboru, zejména při pokusech o postulování jakýchkoli obecnějších teorií či o vytvoření základních

¹ První seriózní vědecké práce o vztahu náboženství a internetu vznikají v druhé polovině 90. let v prostředí Spojených států amerických. Jsou to například studie Davida O'Learyho (1996), J. C. Rama (1996), T. Brooka (1997) nebo Jeffa Zaleskeho (1997).

² Mezi několik světlych výjimek patří například studie Davida Zbírala (2004) uveřejněná v dřívějším čísle tohoto časopisu, práce Attily Kováče (2001) o virtuální ummé, nebo konference *Kyberprostor 2006* konaná na Právnické fakultě Masarykovy univerzity 24.–26. listopadu 2006 s celou sekci „Religious Norms in Cyberspace“ (sborník v přípravě, informace o programu sekce na <http://www.cyberspace.muni.cz/storage/religion.xls>).

metodologických nástrojů, je v první řadě proměnlivost internetu, a tím i rychlé zastarávání již jen pár let starých vědeckých studií.

Jako názorný příklad této proměnlivosti může sloužit v současnosti hojně diskutovaná proměna, v internetovém prostředí označovaná jako „Web 2.0“.³ Jde o proces probíhající v tuto chvíli pouhé dva roky a pokud se odborníci v odhadu jeho významu nemýlí (tak jako v případě tzv. „internetové bubliny“ z přelomu tisíciletí),⁴ pak tento proces opět zcela zásadním způsobem promění roli internetu v naší společnosti, lépe řečeno již proměňuje. Za tak krátkou dobu samozřejmě nemohly vzniknout a dostat se do povědomí odborné veřejnosti studie podrobně mapující proměnu vztahu náboženství a internetu v souvislosti s nástupem tzv. Webu 2.0. Přitom není vyloučeno, že někde v síti dochází již v tuto chvíli, ať již z technologických, politických či ekonomických podnětů k další zásadní revoluci, která dnes stále ještě přesně nedefinovaný Web 2.0 nenávratně smete na smetiště dějin, pravděpodobně pod nápaditým heslem Web 3.0. Tato proměnlivost zkoumaného objektu navozuje provokativní otázku, je-li vůbec možné nejsoučasnější jevy a procesy v dnešní době bezprostředně probíhající zkoumat a reflektovat? Neměli bychom se raději vzdát pokusů o pochopení této problematiky, vrátit se ke smysluplnějším výzkumům kupříkladu mithraismu v období helénismu a k problematice vztahu náboženství a internetu se vrátit až za pár desítek let, kdy bude tento výzkum fakticky proveditelný?

Osobně se domnívám, že je nutné se fenoménům současného vývoje uvnitř dnešní náboženské reality věnovat (stejně tak jako výzkumu helénistického mithraismu), byť je to možné jen s velkými obtížemi. Nevhody plynoucí z výzkumu takto proměnlivého fenoménu v prakticky reálném čase můžeme obrátit ve vlastní prospěch minimálně v tom smyslu, že nám naše nelehká situace pomůže alespoň si uvědomit a zároveň v krátkém časovém období ověřit obecnější dějinnou podmíněnost většiny společenskovědních vědeckých teorií, které jsou jinak reflektovány nejdříve s další nastupující badatelskou generací.

2. Vývoj reflexe vztahu náboženství – internet

Nejen tato zjištění nás při výzkumu náboženství v kyberprostoru⁵ vedou k širšímu pohledu na celou problematiku. Přínosné a pregnantnější studie uvnitř vznikající vědní subdisciplíny nevycházejí ani tak z pokusů prvních religionistů kyberprostoru vymezit terminologii nového oboru, jako spíše z obecnějších teoretických základů jiných společensko-vědních disciplín, nejčastěji sociologie s datem svého původu nezřídka sahajícím před okamžik samotného internetového boomu. Jde například o díla klasika mediálních teorií, Marshala McLuhana, jesuity, filozofa a historika

³ Nesnadno popsatelný fenomén, který ve zkratce nejlépe definují jednotlivé aplikace, které k jeho vzniku nejvíce přispěly: např. otevřená encyklopedie Wikipedia, Youtube.com a řada dalších aplikací ke sdílení dat, Myspyce.com a blogging obecně, internetové obchody typu eBay či Amazon nebo systém e-learningového vzdělávání. O tomto fenoménu informuje žurnalisticky například článek „Velký třesk má jméno Web 2.0“ z časopisu Respekt (Třešňák 2007).

⁴ Jde o výraz pro investorské i společenské nadhodnocení možností internetového podnikání na konci 90. let, které vedlo na přelomu tisíciletí na jedné straně ke krachu řady internetových firem a ztrátám mezi investory a na straně druhé k přehodnocení postoju a očekávání v prostředí internetového světa.

⁵ Definicí termínů kyberprostor a internet a způsob jejich používání naleznete ve studii Davida Zbírala (2004: 51) nebo v úvodu aplikace právních systémů na kyberprostor (Polčák *et al* 2005: 7–15).

náboženství Waltera Onga či sociologů Jamese Beckforda, Rodney Starka a Williama S. Bainbridge.⁶

Další skupinou badatelů, z nichž je při pokusu o proniknutí do obecnějších souvislostí vztahu společnosti a internetu rozhodně podnětné těžit, jsou první významní sociologové internetu a průkopníci nového vědního oboru *Internet Studies*, jenž se začal konstituovat na západních univerzitách na konci minulého století. Za všechny bych zde zmínil a případným zájemcům o dané téma určitě doporučil dílo vynikajícího sociologa španělského původu Manuela Castellse, autora dnes již legendární trilogie *The Information Age: Economy, Society, and Culture* (1996, 1997, 1998) a o něco novější průkopnické studie o internetu *The Internet Galaxy. Reflections on Internet, Business, and Society* (2000). Dawson a Cowan ve svém úvodu ke sborníku *Religion Online* (2004b) dále v této souvislosti vyzdvihují studie Gilliese a Cailliaua (2000), Rheingolda (1993), Slevina (2000), Wellmana a Haythornthwaita (2002).

Tiž autoři (Dawson–Cowan 2004b) ve svém textu předložili určité vývojové schéma, popisující proměnu orientace a motivace v bádání o vztahu lidské společnosti a internetu od jeho začátků dodnes. První vývojovou fázi, časově přiřaditelnou k polovině devadesátých let 20. století, označují jako období utopické. První komentátoři proměn ve společnosti v důsledku rozvoje internetu kladli důraz na transformativní a liberalizační potenciál nového média. Vycházeli z výzkumů mezi prvními „obyvateli kyberprostoru“. Jednalo se z drtivé většiny o příslušníky technicky orientované vědecké komunity, vyznavače kyberpunkové kultury, o vizionáře, kteří vznikající médium a jeho charakter na jedné straně nadšeně obhajovali, ale zároveň ho současně jistou měrou spoluvytvářeli. Ti vyzdvihovali internet jako nástroj k boření pomyslných hranic reálně existujících v našem „offline“ světě, ať již šlo o hranice časové, prostorové, rasové, genderové, třídní, věkové nebo jakékoliv jiné. Cílem internetové horečky počátku devadesátých let se měla stát McLuhanova „*Global Village*“⁷, prognóza o třicet let předbíhající samotný technologický a společenský vývoj.⁸

Prakticky ve stejný moment se však objevují studie popisující soužití lidské společnosti s internetem v radikálně odlišných barvách. Tito badatelé, které Dawson s Cowanem označují za dystopisty, varují před izolací jedinců užívajících moderních komunikačních prostředků jako jediného způsobu komunikace se svým okolím. Upozorňují na vzájemné odcizování členů rodiny, sousedské komunity a celé společnosti, na negativní psychický dopad osvojování si on-line identit, komercionalizaci kyberprostoru či nový druh internetové kriminality (šíření dětské pornografie, ekonomicky a politicky zneužívané hackerství apod.). Tento úhel pohledu na technologický vývoj

⁶ Z Beckfordovy teorie náboženství jako kulturního zdroje vychází při studiu náboženství na internetu např. Lorne L. Dawson (Dawson 2004: 85–86, Dawson–Hennebry 2004: 165–166) nebo Mia Lövhelm (2004: 63–64). Z Ongovy teorie vývoje média komunikace od vzniku řeči po nástup elektronických médií a vlivu tohoto vývoje na podobu religiozity vychází David O’Leary (2004: 38–41), tentýž autor navazuje na starší klasické dílo mediálních teorií Maršala McLuhana (Leary 2004: 40–41), z teorie konverze Starka a Bainbridge vychází autorská dvojice Lorne Dawson – Jenna Hennebry (2004: 68–71).

⁷ U McLuhana původně negativně chápaná kategorie. Stav, ke kterému lidská společnost směřuje nahrazením vizuálního vnímání světa orálními komunikací elektronických médií (teorie ze 60. let – věku rozhlasu!). Proces ústupu od individualismu směrem ke kmenové pospolitosti. V souvislosti s nástupem televize a následně internetu byly McLuhanovy myšlenky nově promyšleny a přepracovány.

⁸ Dawson a Cowan (2004b: 8) mezi tyto badatele řadí J. D. Barlowa, H. Rheingolda, D. Rushkoffa nebo Turkleho.

zároveň ve společnosti popularizovala řada popkulturních médií v čele s hollywoodskými filmy typu *Nepřítel státu*, *Sít* nebo *Matrix*.⁹

Až s přelomem století přicházejí první seriózní vědecké práce pojednávající o převratně se rozvíjejícím náboženském životě uvnitř kyberprostoru, které tuto dichotomií překonávají a začínají se orientovat spíše na faktické proměny, ke kterým v důsledku využívání internetu v náboženském životě jedinců i společnosti dochází (Zaleski 1997, Dawson–Cowan 2004a, Karaflogka 2002, Hadden–Cowan 2000). Jednou z otázek, kterou si většina z těchto studií klade a které se není možné vyhnout, zejména v okamžiku, kdy se výzkum náboženství ve vztahu k internetu nachází ve svých počátcích, je otázka po samotném objektu našeho výzkumu. Jak se projevuje náboženství na internetu a jak se náboženství proměňuje vlivem internetu? Kde tyto vzájemné průniky hledat? Jak je lze systematizovat a rozřídít? Kde a jak probíhá náboženský život v kyberprostoru? Jakým způsobem a s jakými motivacemi jednotlivé náboženské skupiny, organizace a komunity internet používají?

3. Typologizace online náboženství/náboženství online a její omezení

Při hledání odpovědi na tyto otázky postupně vykrytalizovala základní typologizace, na jejímž základě se začaly jednotlivé případy průniků náboženství na internet třídit a analyzovat. Byly rozeznány dva základní módy přístupu konkrétní náboženské skupiny k internetu a na jejich základě začaly být nejrůznější aktivity těchto skupin kvalifikovány jako *on-line náboženství*, respektive *náboženství on-line*.¹⁰

Odkazuje-li komunikace určité náboženské skupiny prostřednictvím internetu primárně k reálnému světu, tzv. „offline realitě“, byla zahrnuta do množiny tzv. *náboženství on-line*. Takové skupiny internet využívají nejčastěji jako jakousi výkladní skříň, studovnu, komunikační kanál a diskusní fórum v jednom, nicméně stále odkazují k reálným osobám či komunitě, jejich aktivitám mimo kyberprostor a jejich „offlineovému“ náboženskému životu. Přesouvá-li však náboženská skupina těžiště svého působení z prostoru reálného světa přímo na internet – do kyberprostoru, probíhá-li zde nejen její misijní činnost, komunikace a interakce jejích členů, ale například i samotná konverze, rituály, socializace členů dovnitř náboženské komunity, zkrátka vlastní náboženský život skupiny, pak je kvalifikována jako *on-line náboženství*.

Toto základní rozdělení fungování náboženských komunit na internetu bylo zajisté v počátcích přínosným postřehem a zároveň základním metodologickým nástrojem pro další výzkum a v tom smyslu bylo aplikováno v celé řadě dalších prací z této oblasti.¹¹ Tato koncepce však s sebou do nově vznikajícího oboru přinesla i řadu komplikací. Kritici tohoto dělení například upozorňují, že obě zmíněné polohy nelze rozhodně chápat jako dva proti sobě stojící oddělené módy používání internetu, ale spíše jako určitou škálu, na jejíchž protějších koncích oba ideální typy

⁹ Do této skupiny řadí titíž autoři S. Birkertse, J. Lockharta, D. T. Nguyena, J. Alexanderem, M. Slouku, C. Stolla (Dawson–Cowan 2004b: 8).

¹⁰ Toto dělení vychází z prací Christofera Hellanda (2000: 205–223), přičemž k podobnému, jen s použitím jiné terminologie (na/v kyberprostoru), došla i Anastasia Karaflogka (2002: 284–286). Podrobnější rozbor obou dvou terminologií lze nalézt i u Davida Zbírala (2004: 49–51).

¹¹ Za ukázkový příklad může posloužit studie Glenna Younga (2004: 93–105) o aktivitě amerických křesťanských církví na internetu.

(náboženství on-line/on-line náboženství) stojí, avšak reálné projevy náboženské aktivity na internetu se pohybují po celé její šířce (Dawson–Cowan 2004b: 7). Přes jisté přehodnocení zůstává tato systematizace zkoumaných projevů nadále hlavním metodologickým nástrojem pro třídění průniku náboženství na internet a jeho další výzkum významně poznamenává. Badatelé se nejčastěji zaměřují na detailní výzkum příkladů jednoho z obou protilehlých pólů, zřikající se výzkumu fenoménů a souvislostí ležících mimo tuto osovou systematizaci.

Díky tomuto zažitému třídění směřují jednotlivé studie na jedné straně (on-line náboženství) k popisům nejrůznějších virtuálních náboženských kultů, jejich virtuálních rituálů, řeší otázky nakolik může být takový způsob náboženského života autentický nebo nakolik je možné virtuální náboženskou komunitu, která se nikdy nesetkala v reálném světě a kde jednotlivci vystupují pod virtuálními identitami, považovat za komunitu v původním smyslu slova. Tento výzkum se prakticky omezuje na prostředí nových náboženských hnutí, zejména pak na tzv. technopohanství (technopaganism, digitalism)¹² a na nejrůznější bizardní a s obavami sledované skupiny typu neslavně proslulého náboženského hnutí Heavens Gate¹³ či tuzemských Vesmírných lidí. Jsou však sledovány i prvky on-line náboženských aktivit v tradičních náboženstvích dostupné na nejrůznějších webových stránkách, jako např. on-line křesťanské mše, společné on-line modlitby (Young 2004: 95–100), on-line studium koránu (Blunt 2004: 27–29) apod.

Na druhé straně se objevují studie popisující způsob, jímž se na webu prezentují tradiční náboženské komunity. I instituce střezící tak tradiční a konzervativní hodnoty jako katolická církev rozpoznala důležitost nově vznikajícího komunikačního média, když ústy papeže Jana Pavla II. vyhlásila již v roce 1989 (!) projekt nové evangelizace prostřednictvím internetu (Helland 2004: 25, O'Leary 2004: 37). S tímto úsilím nestojí na náboženské scéně rozhodně osamocené, a tak vedle webu *www.vatican.com* existuje hustá síť internetových stránek rozličných buddhistických škol, islámských webových rozcestníků, internetová encyklopedie taoismu provozovaná personálem malého hongkongského chrámu,¹⁴ blogy významných izraelských rabínů, on-line galerie pravoslavných ikon apod. Studie, které se jednotlivým zástupcům této široké internetové náboženské „obce“ věnují, jsou však často velice povrchní a popisné. Ve své většině neusilují o hlubší pochopení proměn a posunů v souvislosti s přenosem částí organizační či „politické“ agendy, části autentického náboženského života těchto jednotlivých skupin na síť (Prebish 2004, Young 2004). Někteří badatelé dokonce hlavní smysl studia náboženství na internetu spatřují ve zjednodušení přístupu k dané tradici, jež toto nové médium umožňuje. Slouží jim primárně jako zdroj informací o samotném hnutí, pramen, z něž můžeme v jeden okamžik čerpat textové či audiovizuální informace, promlouvat s jeho členy, sledovat jejich veřejný

¹² Viz Arthur 2000, Helland 2004, Berger–Ezzy 2004, Griffin 2004, Krogh–Pillifant 2004.

¹³ Jde o nové náboženské hnutí, které podstanou část své aktivity přesunulo do kyberprostoru, aby poté v roce 1997 šokovalo celý svět hromadnou sebevraždou svých příznivců na ranči v Kalifornii v očekávání transferu svých duší Hale Boppovou kometou (viz Dawson–Hennebry 2004: 151–160). Tímto případem pak argumentovalo tzv. anti-kultovní hnutí při kritice pronikání náboženství na internet, čímž nadlouho ovlivnilo vnímání celé problematiky (viz Mayer 2000, Introvigne 2000).

¹⁴ Tento příklad vychází z konkrétního velice zajímavého případu, jehož sledování umožňuje pozorovat vliv používání internetu na posuny v oblasti náboženské autority (Palmer 2004: 44–45).

život, způsob jejich organizace atd.¹⁵ Tento způsob přístupu k náboženství na internetu je v rámci religionistiky jistě relevantní, avšak ani zdaleka nepostihuje téma tohoto příspěvku, totiž „vztah náboženství a internetu“, ve své komplexnosti.

Otázkou tedy zůstává, co jsou skutečné problémy, ty, které jdou ke kořenům problematiky vztahu dvou zdánlivě nesouvisejících fenoménů dnešního světa: náboženství a internetu. Pokusím se na příkladu načrtnout analogii vztahu těchto dvou fenoménů. Na internet s jeho raketovým rozvojem samozřejmě nemigrují pouze jednotlivá náboženství, ale vlastně většina hráčů offlineového světa. Vezměme si například banky a představme si, že jsme ekonomy specializujícími se na bankovní sektor, kteří se zajímají prakticky o vše, co s bankami a jejich internetovou zkušeností souvisí. Brzy jistě postřehneme, že jednotlivé bankovní instituce využívají (ať už s větším nebo menším úspěchem, ale časem se to zajisté naučí všechny) možnosti internetu ve svůj prospěch. Z hlediska běžného zákazníka používají internetu ke své prezentaci a základní komunikaci (náboženství on-line) a zároveň se pokouší přesunout jednotlivé služby, které bychom museli uskutečňovat u přepážky, na internet (on-line náboženství). Dovedeme si představit, že existují internetové banky bez reálných poboček, stejně jako to, že existují banky, které ještě existenci internetu nezaznamenaly. Co to však sděluje ekonomovi o proměnách ve fungování celého bankovního sektoru? Co to sděluje o změnách v přístupu klientů k bankovníctví, o proměnách organizačních struktur jednotlivých bank a vlivu na globální trh jako celek?

I když toto přirovnání jistě v mnohém pokulhává, i my religionisté, snažící se popsat předmět svého zájmu v dnešní informační realitě, bychom se měli posunout od popisu jednotlivých náboženských webů k otázkám po změnách struktury náboženských komunit a jejich života v důsledku využívání internetu, ke změně v jejich organizačních strukturách, ke změnám způsobeným těmito procesy v jejich samotné nauce a filozofii. Měli bychom si všimnout toho, jak proměňuje existence náboženství na internetu nejen je samé, ale celou společnost, popřípadě samotný internet. Jaké jsou proměny uvnitř náboženských komunit, jaké jsou posuny ve způsobu vnímání náboženské identity a autority, jak se proměňují jejich organizační struktury, jaký vliv mají omezení přístupu k internetu (tzv. Digital Divide)¹⁶ na náboženský život různých vrstev a skupin globální společnosti. Důležitý úkol leží například v potřebě stanovit metodologická pravidla samotného „terénního výzkumu“ na internetu.¹⁷

¹⁵ V tomto smyslu přistupuje k problematice celé číslo časopisu *Religious Review Studies* (2002), dále i Gary R. Blunt (2004: 123–134) nebo D. Zbírál (2004: 47–49).

¹⁶ Jde o termín používaný k vyjádření nerovných šancí v přístupu k internetu existujících mezi různými skupinami obyvatelstva. To se může lišit nejen geograficky, ale například i věkově, gendrově, atd. (Castells 2001: 247–273).

¹⁷ Tématu způsobu a metodiky výzkumu v kyberprostoru pro potřeby společensko-vědních oborů se věnují nové obory etnografie (etnologie), antropologie nebo sociologie internetu (Escobar 1996, Hakken 1999, Bainbridge 2000, Jones 1999, Miller 2000).

4. Falun gong¹⁸ a internet: příklad koexistence

Takto podaný výčet témat zní pravděpodobně značně obecně a neurčitě, a proto se jej v následující části svého článku pokusím konkrétněji přiblížit na podkladě svých vlastních výzkumů v oblasti interakce náboženství a internetu. K tomuto tématu jsem se dostal zprostředkovaně v době, kdy se objektem mého badatelského zájmu stalo původně čínské náboženské hnutí Falun gong (česká transkripce Fa-lun-kung). Jde o hnutí vzešlé z duchovního a společenského kvasu Číny 80. let, jenž přímo souvisel s uvolněním situace po smrti Mao Ce-tunga a nástupu Tcheng Siao-pchinga k moci a realizaci jeho ekonomických reforem. Falun gong vyšel z tehdy velice širokého a populárního proudu čchi-kungových cvičení. Hnutí působilo uvnitř tohoto proudu podporovaného a institucionálně zastřešeného tehdejší vládou po celou dekádu. Na konci devadesátých let se hnutí začalo postupně z těchto struktur vyvazovat, neboť s tím jak jeho nauka a praxe začaly postupně přijímat silnější náboženský náboj a jeho popularita masově stoupala (odhady hovoří v té době o 70 milionech sympatizantů), se stalo pro čínský nominálně atheistický establishment z mnoha příčin krajně nepohodlným společenským jevem (Šindelář 2005: 21–34). Hnutí se postupně ocitlo pod silným tlakem ze strany státního aparátu a postupně přešlo do opozice vůči čínské vládě. Situace se vyhrotila v okamžiku, kdy na jaře 1999 příznivci hnutí uskutečnili masivní nenásilnou demonstraci proti této státní politice přímo před ústředím čínské moci v Pekingu. Centrální administrativa pohotově na tuto demonstraci síly zareagovala a proti hnutí zakročila. Falun Gong byl prohlášen za ilegální nebezpečný kult vyvíjející protistátní a protispolečenskou činnost, byly odstartovány poměrně radikální represivní akce vůči jeho aktivním přívržencům a v průběhu několika let se podařilo jeho činnost na území ČLR prakticky umlčet. Hnutí jako celek však přeskupilo své síly a dnes vyvíjí svou veškerou aktivitu za hranicemi své původní domoviny, i když vztah k Číně a k utrpení tamních spoluvěrců zůstalo jedním z klíčových bodů jeho dnešních aktivit.

Právě pro tento proces transformace z čínského lokálního hnutí na velice aktivní globalizovanou spirituální síť byla role internetu určující. V době, kdy zažívá Falun Gong v Číně největší boom, dochází v této zemi k jinému procesu kopírujícímu exponenciální křivku. Jde o nástup internetu v druhé polovině 90. let, ke kterému zde dochází o něco později než v okolním světě, především na Západě. Jeho nástup je sice nebývale masivní, ale je doprovázen řadou specificky čínských charakteristik.¹⁹ Hnutí začalo internet používat někdy kolem roku 1995. Krátce předtím začínají vznikat vůbec první internetové přípojky v Číně²⁰ a Falun gong je tak se svojí on-line aktivitou přímo přítomen u jeho zdejšího zrodu. V zápětí se stává účastníkem jeho závratného rozvoje v následujících letech. Zpočátku je globální informační síť hnutím využívána jen sporadicky, hlavní komunikace mezi jeho vedením probíhá

¹⁸ U většiny čínských slov dodržuji tradiční český přepis. Pouze u názvu hnutí a jeho vlastní terminologie vycházím z mezinárodní normy transkripce *hanyu pinyin*, neboť i jeho čeští přívrženci používají tuto formu pro své pojmenování (často i *Falun Dafa*) a při výkladu své nauky (viz např. níže *zhen, shan, ren* [čen, šan, žen]).

¹⁹ Blíže o situaci internetu a jeho specifických, omezeních a cenzuře Kalathil 2003, Hughes 2004, Hartford 2000, Giese 2004.

²⁰ První internetové přípojky vznikly v Číně v roce 1993, avšak prozatím jen v prostředí univerzit, výzkumných pracovišť, armády a vlády. Pro čínskou veřejnost se stal internet přístupný právě až v roce 1995 (Bell–Boas 2003: 277).

tradičními informačními kanály (telefon, pošta, fax). Komunikaci s řadovými příslušníky zajišťuje nadále hierarchicky budovaná organizační struktura z centra přes regionální orgány až k místním organizacím praktikujících. Používání internetu je v počátcích vázáno na praktikující z řad vyšších stranických kádrů a příslušníků z akademické obce (v té době výrazná skupina figurující v samotném vedení hnutí), kteří jediní měli zpočátku k tomuto médiu ve větším měřítku přístup. Internet byl využíván především jako zdroj pohodlného přístupu ke klíčovým textům, jež byly dále publikovány, xeroxovány a šířeny mezi řadové členy (zejména pak v souvislosti se zákazem ústředního díla vůdce hnutí Li Chung-č'iho *Zhuan falun* [Čuang-fa-lun] v roce 1996).

Hlubší a systémovější průnik hnutí do kyberprostoru nastává až v souvislosti s událostmi z roku 1997, kdy jsou vládními orgány rozpuštěny dosavadní horizontálně spravované organizační struktury hnutí, a ty postupně nahrazuje struktura síťová (viz níže), k jejíž vzájemné komunikaci a koordinaci je internet ideálním nástrojem. Ve stejné době je navíc zakladatel Falun gongu Li Chung-č' donucen emigrovat do Spojených států, takže hnutí v Číně využívá internetu i k udržení bezprostředního a klíčového kontaktu s ním. Rok 1997 je zároveň okamžikem, kdy čínská vláda určuje oblast nových informačních technologií a tedy i internetu za jednu ze svých prioritních oblastí plánované modernizace čínské společnosti a začíná s obrovskými finančními investicemi do jeho rozvoje. Internet se začíná lavinově šířit mezi řadové občany (stále pochopitelně jen v prostředí městských vyšších a středních vrstev). Za necelých deset let, od roku 1993 do roku 2002, se tak počet internetových přípojek vyšplhá z nuly až na neuvěřitelných 45,8 milionů. Falun gong je bezprostředním účastníkem tohoto internetového boomu a veze se na jeho vzedmuté vlně. Vznikají první webové stránky, instrukce a literatura je zde zdarma ke stažení, vznikají první cizojazyčné webové mutace s informacemi o hnutí. Internet se však také začíná stávat jeho jakousi paralelní organizační platformou, která sice ještě nesahá až k řadovým členům, ale která se již zřetelně začíná do samotné struktury Falun gongu otiskovat.

Zlomový okamžik působení Falun gongu na internetu přichází v roce 1999 v souvislosti se zmíněnou demonstrací v Pekingu a následnou reakcí čínské vlády, doprovázenou celosvětovým mediálním zájmem o celé dění. V tu dobu je již hnutí na síti poměrně pevně zakotveno. Ono neočekávané, zdánlivě neorganizované vystoupení 10 000 přívrženců konané přímo před pekingskou vládní čtvrtí Čung-chaj-nan bylo za spolupráce Li Chung č'iho ze zámoří a špiček vedení uvnitř Číny koordinováno právě pomocí internetu (tehdy především e-mailu). Neočekávaný střet čínské vlády s takřka neviditelnou organizační strukturou uvnitř stále úzkostlivě střežené a síti informátorů protkané čínské společnosti způsobilo v komunistické straně zděšení, které se později podepsalo na tvrdosti a rozhodnosti protiakce.²¹

Snadný přístup k informacím o Falun gongu na internetu usnadnil reflexi celé kauzy jak v médiích, tak uvnitř akademické obce, která hnutí a jeho osud od počátků (převážně až těch medializovaných) poměrně detailně sleduje, což například hnutí zviditelnilo v očích světové politické reprezentace. To, že jsou data k tomuto případu, alespoň v jeho první fázi, získávána z internetu, kam právě Falun gong a brzy po něm i čínská vláda umisťují svá vlastní stanoviska a interpretace těchto událostí,

²¹ Blíže viz Ching (2001: 32).

vede k určité „černobiliti“ mediálního pokrytí tohoto případu v prvních měsících a letech celého konfliktu.

Zásadní roli internetu v tomto pro Falun gong klíčovém dějinném okamžiku potvrdila nepřímou i samotná čínská komunistická strana. Krátce po demonstracích byl na její příkaz vyřazen z provozu na celé dva dny největší poskytovatel internetového připojení v Číně. Během této doby se bezpečnostní složky v jeho databázích pokoušely zmapovat průběh zorganizování celé akce a zároveň vytipovat osoby tvořící vedení celé organizace, proti nimž měla být nasměrována první vlna represe.²² Zjistilo se, že celá akce byla zorganizována formou e-mailové komunikace mezi lokálními vůdci hnutí, kteří dále šířili tyto zprávy mezi své přívržence telefony a ústním podáním. Instrukce k demonstraci z 25. dubna údajně obsahovaly i tak podrobné pokyny, jako způsob, jímž se mají demonstrující na místo dopravit tak, aby nezbudili pozornost bezpečnostních složek, nebo jak se mají během demonstrace chovat, včetně povelu odnést po sobě z místa konání veškeré odpadky. Právě díky této formě „neviditelného“ zorganizování celé mohutné akce pomocí komunikace skrze internet mohli představitelé hnutí ještě dlouho na veřejnosti hovořit o spontánnosti celé akce a absenci jakéhokoliv jejího organizování (Palmer 2004: 37).

Po postavení Falun gongu v Číně mimo zákon a systematické práci na jeho zlikvidování se jeho propojení s globální informační sítí ještě prohloubilo. Za situace, kdy již hnutí nějakou dobu za hranicemi Číny působilo, ale kdy zde prozatím nemělo vybudováno pevnější organizační struktury a instituce, se internet ukázal prostorem, kde bylo možné takové struktury poměrně rychle, nenáročně a levně vybudovat za předpokladu stejné nebo dokonce spíše vyšší funkčnosti a operativnosti než skýtala klasická „offlineová“ organizace. Při existenci mnoha rozdrobených, různě velikých center sdružujících praktikující mnoha zemí celého světa a při potřebě zneviditelnit, ale zachovat reálně existující vedení hnutí v Číně, se internet ukázal tou nejlepší organizační platformou. Vedle samotné organizace života hnutí umožňoval i nenáročný, levný a všem dostupný způsob publikace vlastních textů, audiovizuálních materiálů a tiskových prohlášení, usnadňoval šíření nauky a praxe hnutí, jeho popularizaci, ale zároveň i možnost realizace přímé politické akce vůči čínskému protivníkovi.

V této době se také rodí specifický „síťový aktivismus“ Falun gongu, který se projevuje širokou škálou nejrůznějších aktivit od dokumentace perzekuce přívrženců Falun gongu v Číně a organizování petic tuto perzekuci odsuzujících, až po hackerské útoky na vládní webové stránky a internetové servery či dokonce sebeupálení přívrženců hnutí na pekinském Náměstí nebeského klidu.²³

5. Síťový aktivismus

Termín síťový aktivismus vychází z teorií „síťové společnosti“ (*network society*) a „síťové komunikace“ (*network communication*) a úzce souvisí s vnitřní strukturou hnutí Falun Gong v podobě, jak ji známe nejpozději od roku 1999. Tato forma aktivismu je charakteristická pro dnešní globalizovaný svět, pro který je síťová společnost a její komunikace jedním z určujících rysů. Síťový aktivismus se vyznačuje specifickou

²² *Ibid.*, 284.

²³ O hackerských útocích více např. Y. Zhao (2003). O nejznámějším případě sebeupálení píše D. Murphy (2001:24–25). Falun gong tyto akce většinou popírá a tvrdí, že jde o čínskou propagandu.

formou centrálního vedení, které nemívá podobu skutečného, fyzicky přítomného či ukotveného centra, ale je často zastoupeno jen určitou zastřešující ideologií či souborem symbolů. Kolem tohoto „metafyzického centra“ se poté rozprostírá fyzická síť lokálního aktivismu, která je právě pro tento svůj síťový charakter schopna globální aktivity. Již zmiňovaný přední odborník věnující se *network societies* v období „informačního věku“²⁴ Manuel Castells vidí fenomén aktivismu jako důsledek postmoderní formy budování identity. Identita je pro něj jedním z ústředních bodů, kolem nichž se postmoderní realita utváří. Identita však už není, tak jak tomu bylo až do doby moderní, odvozována od identity kolektivní (kmen, náboženství, národ, stát atd.), ale je čistě identitou individuální, kterou si musí každý jedinec sám vybudovat, neboť mu slouží jako nezbytný zdroj významu. Právě „síťový aktivismus“ Falun gongu bytostně souvisí s globální komunikační sítí dneška – internetem, jehož strukturu kopíruje. Právě internet umožňuje osvojit si dříve organizačně náročné a finančně nákladné formy síťových akcí, dříve vyhrazené spíše guerillovým bojovníkům nebo armádě (ne náhodou stála právě ona u vzniku internetu), i civilním skupinám nebo náboženským hnutím. Zajímavé je, že v „síťovém aktivismu“ vynikají zejména skupiny, vůči nimž je směřována jistá forma represe (např. evropští neonacisté, mexičtí zapatisté nebo právě Falun gong). Síťový aktivismus dnešní doby se dle Castellse řídí jednoduchým heslem, jenž je paradoxně opakem populárního hesla starších sociálních hnutí: „*Think local, act global!*“

Přesunem aktivit Falun gongu na internet se hnutí neproměnilo v náboženskou komunitu, jejíž veškerá aktivita probíhá výhradně v kyberprostoru (tedy ono ideální on-line náboženství). Těžiště náboženského života Falun gongu leží zcela nepopíratelně mimo virtuální prostor; pro praktikující jedince je stále nejdůležitější součástí jejich náboženského života společné či individuální cvičení čchi-kungových sestav, studium textů mistra Li a osobní kultivace svých vnitřních kvalit v souladu s principy *zhan-shan-ren* (pravdivost–soucit–snášenlivost).²⁵ Hnutí nadále působí aktivně ve veřejném prostoru, pochopitelně již jen mimo svou dřívější domovinu. Pořádá nejrůznější happeningy, přednášky, konference či mediální vystoupení. Do kyberprostoru se však přesunula celá organizační struktura Falun gongu. Internet poskytuje hnutí nejširší možnou organizační platformu, kdy je zároveň jeho hlasem, jenž jej prezentuje na veřejnosti, dále je komunikačním kanálem jeho příslušníků, v prostoru internetu je uložena celá multimediální knihovna hnutí spolu s dokumentačním centrem perzekuce, skrze internet udržuje hnutí jako celek i jeho jednotliví příslušníci kontakt se svým učitelem, internet je do značné míry tím, co poskytuje hnutí jeho identitu. Hnutí jako celek sice v kyberprostoru nežije, ale prostřednictvím něj funguje jako organizace a jako specifická náboženská komunita je jím definována.

6. Otisk internetu do organizační struktury Falun gongu

Globální web Falun gongu má dnes již svou pevně danou strukturu, která se v průběhu jeho formování postupně vyvíjela a do dnešní doby se určitým způsobem

²⁴ Tuto problematiku rozpracovává v již zmiňované stejnojmenné trilogii *The Information Age (The Rise of Network society: 1997, The Power of Identity: 1997, The End of Millenium: 1998)*. V novějším vydání třetího dílu (2000) stejně jako v *The Internet Galaxy* se Castells letmo věnuje i fenoménu Falun gongu (2001: 138–139, 2000:331–332).

²⁵ O učení, historii hnutí a základní faktografii Falun Gongu viz Šindelář (2002).

hierarchizovala. Na tento vývoj měla pravděpodobně největší vliv událost spojená s vystoupením hongkongské heretické skupiny vedené bývalou kontaktní osobou místní pobočky Falun gongu Belindou Peng Shan-Shan [Pcheng Šan-šan]. Ta zareagovala na odchod Li Chung-č'iho z veřejného života po vyvrcholení událostí roku 1999, když se na jaře 2000 po rozepřích rozešla se svou místní organizací a prohlásila se za novou vůdkyni celého hnutí a za účelem potvrzení své pozice vytvořila i vlastní webové stránky, skrze něž prezentovala své názory a prohlášení k ostatním členům. Centrální vedení Falun gongu reprezentované newyorskou skupinou s přímým napojením na Li Chung-č'iho na tuto výzvu pohotově zareagovalo. Prohlásilo Belindu Peng a její odštěpeneckou skupinu za pomýlenou, ovládanou démonickými silami a instruovanou Pekingem a tato tvrzení podpořila prohlášením samotného Mistra Liho uveřejněným na svých stránkách.²⁶ V průběhu léta 2000 poté tato centrála přebudovala dosavadní efemérní strukturu celé množiny jednotlivých webů hnutí a do jejího centra postavila webovou stránku *Minghui Net* (čínsky na www.minghui.org, anglická verze www.clearwisdom.org). Zde byla zveřejněna Li Chung-č'iho výzva ke svým následovníkům „*On Important Matters, Practicioners Must Watch the Position of Minghui Net*“, která tuto hierarchickou podobu webových stránek hnutí ústy „Učitele“ schválila (Bell–Boas 2003: 282). Tato stránka tedy v Liho faktické nepřítomnosti funguje jako hlavní autorita hnutí; jsou na ní umístěny všechny jeho důležité texty, nové směrnice a výzvy k praktikujícím. Skrze tyto stránky komunikuje Li formou tzv. *jingwen* (v překladu „autoritativní“, „klasické“ či „svaté texty“) s přívrženci svého hnutí. Tyto texty jsou prezentovány veřejnosti výhradně touto cestou – prostřednictvím internetu – a některé z nich (např. „*Eliminating Your Last Attachments*“ nebo „*Toward Consummation*“) mají dokonce pro hnutí a jeho nauku zcela zásadní význam. Z toho plyne, že faktická moc nad dnešním hnutím se soustřeďuje v rukou správců serveru *Minghui.org*, kteří jsou členy zmiňované newyorské skupiny s vazbou na mistra Li Chung-č'. Přes jeho neoddiskutovatelnou duchovní autoritu uvnitř hnutí zůstává jeho reálný vliv na tuto skupinu a intenzita jeho aktivity uvnitř každodenního vedení Falun gongu pro veřejnost a prozatím i pro badatele poměrně nejasnou skutečností. Zmíněné stránky formulují celou kampaň hnutí a jmenují její priority, v případě potřeby upravují nejasnosti a odchylky v linii Falun gongu, publikují každodenní zpravodajství apod.

Kromě *Minghui Netu* však hnutí provozuje celou řadu dalších neméně důležitých webových stránek. Jakousi branou do této složité propletené sítě je web www.falundafa.org poskytující přístup k základním textům Li Chung-č'iho, informace o Falun gongu a jeho historii, aktivitách hnutí i motivech jeho aktivismu. Informace zde jsou stručné a důležitější než samotný obsah stránek jsou odkazy na stránky další. Těmi jsou jednak stránky nadnárodní, specializující se na určitá témata či specifickou cílovou skupinu,²⁷ a dále stránky poboček Falun gongu v konkrétních

²⁶ O této herezi podrobněji např. G. Fisher (2003: 294–311).

²⁷ Například www.faluninfo.net – jakési tiskové centrum hnutí spravované newyorskou organizací *Falun Dafa Information Center* provozující i několik zpravodajských médií a vlastní tištěný časopis; *Zhengjian Net* (čínská verze www.zhengjian.org, anglická www.pureinsight.org) je zájmovou stránkou pro vzdělanější složku příslušníků Falun gongu obsahující články vážící se k nauce hnutí od archeologie, přes nové poznatky v biomedicině, až k astronomii. Jejím protipólem je *Xinsheng Net* (pouze čínská verze na www.xinsheng.org) specializující se na odhalování zla a temných sil. Velký počet webových stránek je věnován různým úhlům pohledu na perzekuci souvěrců v Číně, jsou to například: *Falun Gong Human Rights Watch Group* (www.flghrwg.net), *World Organization to Investigate The Persecution of Falun Gong* (

zemích, které poskytují obvykle základní informace o hnutí, jeho texty a další informace o hnutí v příslušných národních jazycích, pracují v daném jazyce s informacemi obsaženými na globálních stránkách, informují o dění a aktivitách hnutí ve své lokalitě.

Tato hustá a propletená síť na sebe vzájemně odkazujících webů, při jejichž návštěvě není často ani zcela jisté, je-li provozována samotným Falun gongem či například zcela nezávislou organizací bojující obecně za dodržování lidských práv v Číně, funguje podle Dawsona a Hennebryho (2004: 161) na bázi „stahující se oprátky“, do níž je zájemce o témata příbuzná těm prezentovaným na stránkách Falun gongu stále znovu a znovu odkazován a vrácen. Jde o jakousi obdobu skutečné sítě, v níž na základě pravidel a logiky surfování po internetu uvízne každý den maximální možný „úlovek“. Tato multiplicita falungongovského webu s na sobě fakticky vzájemně nezávislými webovými stránkami roztroušenými po serverech celého světa mu navíc poskytuje účinnou obranu proti jakýmkoli útokům z vnějšku (hackerské útoky, vyřazení serverů atd.), ale i neobyčejnou akceschopnost (Bell–Boas 2003: 280). Tato na první pohled svobodná a samostatně fungující síťová struktura má však zároveň svou hierarchii a své ideové centrum ve zmiňovaném *Minghui Netu*, jenž zaručuje jednotu celé struktury a poskytuje potvrzení identity jednotlivým jejím složkám od nejvyšší autority Falun Gongu – mistra Li Chung-č’.

7. Náboženské hnutí mění podobu a fungování globální informační sítě

Na příkladu Falun gongu však můžeme sledovat i jinak celkem výjimečný a ne zcela běžný příklad opačného směru působení, totiž situaci, kdy náboženské hnutí mění podobu samého internetu, tentokrát jen lokální, ale výhledově možná i jeho globální podoby. Falun gong a jeho aktivity na internetu, které se časově kryjí s rozvojem tohoto média v Číně, mají totiž svůj podíl na vývoji a výsledné podobě dnešní, čínský státem silně kontrolované a usměrňované místní informační sítě. Internet měl dle dobových prognóz do Číny přinést svobodu přístupu k informacím a svobodu projevu, jež by postupně a nezadržitelně dovedly společnost ke všem ostatním na Západě běžným lidským právům a svobodám.²⁸ To, že se tento vývoj minimálně zadržel, je snadno doložitelné například z celkem nedávných zjištění, která nadnárodní firmy jako *Microsoft* nebo *Google*, ve snaze udržet si svou pozici na expandujícím čínském trhu, dobrovolně cenzurují obsahy bloggů svých vlastních uživatelů či brání vyhledávání „nevhodných“ webových odkazů ve svých vyhledávačích.

Dnešní podoba internetu v Číně přináší státu všechny potřebné výhody (zejména v obchodu a podnikání, ale i ve vzdělávání, výzkumu nebo státní správě) a zároveň eliminuje ohrožení a nebezpečí, která podkopávají pracně budovaný politický *status quo*. Právě „internetová válka“, zuřící nejsilněji v prvních letech po zákazu hnutí v Číně mezi tamním vládním aparátem a Falun gongem, inspirovala mimo jiné budování dnešního systému kontrolované sítě.²⁹ Nástroje k tomu používané jsou

zhuchagouji.org), *Justice for Falun Gong* (www.flgjustice.org), *Global Mission to Rescue* (www.rescueour-families.org), *628 Watch* (www.628watch.net).

²⁸ Slavné jsou v této souvislosti výroky Billa Clintona: „...cracking down on the internet in PRC is like trying to nail Jello to the wall.“ (Bell–Boas 2003: 288) i nesplněná přání jeho ideového protivníka George W. Bushe: „Imagine if the internet took hold in China. Imagine how freedom would spread.“ (Kalathil–Boas 2003: 13).

²⁹ O boji Falun Gongu proti čínskému státu prostřednictvím internetu blíže Šindelář (2005: 81–82).

především uzavření sítě směrem zevnitř ze země ven (označována v anglickém jazyce trefně jako „*The Great Chinese Firewall*“) a její monitorování a cenzura uvnitř hranic státu.³⁰ Řada skeptiků očekává okamžik, kdy namísto avizovaného vlivu západní podoby internetu na čínskou politickou kulturu a společnost začnou být čínské internetové vynálezy používány i v prostředí ideově prakticky neregulovaného a svobodného internetu na Západě. Ovšem stejně jako internet není samospasitelným nástrojem pro šíření svobody a rovnosti, není ani nástrojem samovolné a absolutní kontroly vedoucí k nastolení autoritativní společnosti. C. R. Hughes upozorňuje, že internet jako každá jiná technologie není žádnou samostatnou entitou, ale pouze nástrojem společnosti odpovídajícím jeho současné podobě a odrážejícím jeho aktuální kulturu. Spíše než se obávat možnosti internetu kontrolovat a řídit pohyb v kyberprostoru, jenž byl donedávna pokládán čistě za ztělesnění svobody a volnomyšlenkářství,³¹ je třeba se více zabývat směrem a vývojem dnešních změn probíhajících uvnitř čínské společnosti.

8. Závěr

V průběhu tohoto celkem stručného popisu fungování specifické symbiózy konkrétní náboženské skupiny a internetu se vynořila řada důležitých témat, která dle mého názoru hrají zásadní roli při procesu proměny společnosti a tedy i náboženství v důsledku nového způsobu komunikace prostřednictvím internetu a na jejichž hlubší analýzu je dle mého názoru potřeba při bádání o vztahu náboženství a internetu zaměřit hlavní pozornost. Jde o již představená témata proměn náboženských institucí, náboženských autorit, náboženských komunit a vlastní náboženské identity jejich členů, individualizace či personalizace náboženského života v důsledku působení skrze internet nebo způsob, kterým náboženské skupiny při používání tohoto média je samotné ovlivňují a proměňují.³²

³⁰ Podrobněji o situaci internetu v Číně, jeho cenzuře a vyhlídkám do budoucna Kalathil 2003, Hughes 2004, Hartford 2000, Giese 2004.

³¹ Castells například tento rys internetu považuje také za pouhý otisk doby svého vzniku či spíše charakteristiku vlastní jedné ze tří složek jinak nepravděpodobné koalice, jež stála před 40 lety u vzniku a vývoje internetu: armády, akademického světa a libertariánské kultury (Castells 2001: 17–18).

³² Na závěr tohoto příspěvku bych rád případné zájemce z řad studentů Masarykovy univerzity, které zde načrtnutá problematika výzkumu vztahu náboženství a internetu zaujala či inspirovala, případně ty, kteří cítí potřebu o některých zde předložených tezích diskutovat, pozval k účasti na právě vznikajícím kurzu „Náboženství v síti“, který se bude této problematice podrobně věnovat. Jeho specifikem bude kromě zvoleného tématu i jeho podoba. Právě s ohledem ke svému obsahu bude kurz probíhat čistě e-learningovou formou, bez pravidelného setkávání v přednáškových sálech filozofické fakulty. Dopadně-li vše tak, jak si řešitelé tohoto kurzu naplánovali, bude mít kurz inovativní formu založenou na týmové práci jeho účastníků, jejich vlastním terénním výzkumu uvnitř kyberprostoru, multimediální prezentaci jejich výsledků, veřejných diskusích, tvorbě webového rozcestníku pro další studium daného tématu a bude při něm využíváno maximálního množství funkcí, které e-learning na filozofické fakultě v současné době nabízí, ale kterých zde není ve větší míře využíváno.

Seznam použité literatury

- Arthur, S.** 2000. „Technophilia and Nature Religion: the Growth of a Paradox.“ *Religion* 32, 303–314.
- Bainbridge, W. S.** 2000. „Religious Ethnography on the World Wide Web.“ In: Hadden, J. K. – Cowan D. E. (eds.), *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. New York: Elsevier Science, 55–80.
- Beckford, J.** 1989. *Religion in Advanced Industrial Society*. London: Unwin Hyman.
- Bell, M. R. – Boas, T. C.** 2003. „Falun Gong and the Internet: Evangelism, Community and Struggle for Survival.“ *Nova Religio* 6, 277–293.
- Berger, H. A. – Ezzy, D.** 2004. „The Internet as a Virtual Spiritual Community: Teen Witches in United States and Australia.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 175–188.
- Blunt, G. R.** 2004. „Rip. Burn. Pray.: Islamic Expression Online.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 123–134.
- Brooke, T.** 1997. *Virtual Gods: The Seduction of Power and Pleasure in Cyberspace*. Eugene: Harvest House.
- Castells M.** 1996. *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I*. Cambridge–Oxford: Blackwell.
- Castells M.** 1997. *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II*. Cambridge–Oxford: Blackwell.
- Castells M.** 1998. *The End of the Millennium, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. III*. Cambridge–Oxford: Blackwell.
- Castells M.** 2001. *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Dawson, L. L.** 2004. „Religion and the Quest for Virtual Community“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 75–89.
- Dawson, L. L. – Cowan, D. E.** (eds.), 2004a. *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge.
- . 2004b. „Introduction“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 1–16.
- Dawson, L. L. – Hennebery J.** 2004. „New Religions and the Internet: Recruiting in a New Public Space.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 151–173.
- Escobar, A.** 1996. „Welcome to Cyberia. Notes on the Anthropology of Cyberculture.“ In: Sardar, Z. – Ravetz, J. R. (eds.), *Cyberfutures. Culture and Politics on the Information Superhighway*. London: Pluto Press, 111–137.
- Fisher, G.** 2003. „Resistance and Salvation in Falun Gong: The Promise and Peril of Forbearance“ *Nova Religio* 6, 294–311.
- Giese, K.** 2004. „Speaker’s Corner or Virtual Panopticon: Discursive Construction of Chinese Identities Online.“ In: Mengin, F. (ed.), *Cyber China. Reshaping National Identities in the Age of Informational*. New York: Palgrave MacMillan, 19–36.
- Gillies J. – Cailliau R.** 2000. *How the Web Was Born: The Story of the World Wide Web*. Oxford: Oxford University Press.
- Griffin, W.** 2004. „The Goddess Net.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 189–204.
- Hadden, J. K. – Cowan D. E.** (eds.), 2000. *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. New York: Elsevier Science.
- Hakken, D.** 1999. *Cyborg@Cyberspace?: An Ethnographer Looks at the Future*. New York–London: Routledge.

- Hartford, K.** 2000. „Cyberspace with Chinese Characteristic“ *Current History* 99/638, 255–262.
- Helland, Ch.** 2000. „Online religion/Religion Online and Virtual Communitas.“ In: Hadden, J. K. – Cowan D. E. (eds.), *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. New York: Elsevier Science, 205–223.
- . 2004. „Popular Religion and the World Wide Web: A Match Made in (Cyber) Heaven.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 23–36.
- Hughes, C. R.** 2004. „Controlling the Internet Architecture within Greater China.“ In: Mengin, F. (ed.), *Cyber China. Reshaping National Identities in the Age of Informational*. New York: Palgrave MacMillan, 71–90.
- Ching, F.** 2001. „Falun Gong: Giant vs. Ghost.“ *Far Eastern Economic Review* (February 22), 32.
- Introvigne, M.** 2000. „‘So Many Evil Things’: Anti-cult Terrorism Via the Internet.“ In: Hadden, J. K. – Cowan D. E. (eds.), *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. New York: Elsevier Science, 277–306.
- Jones, S.** 1999. *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Kalathil, S. – Boas, T. C.** 2003. *Open Networks, Closed Regimes. The Impact of the Internet on Authoritarian Rule*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Karaflogka, A.** 2002. „Religious Discourse nad Cyberspace.“ *Religion* 32, 284–286.
- Kovács, A.** 2001. „Virtuální umma: Islám a islámští radikálové v kyberprostoru.“ *Religio* 9, 181–188.
- Krogh, M. C. – Pillifant, B. A.** „The House of Netjer: A New Religious Community Online.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 205–219.
- Lövheim, M.** 2004. „Young People, Religious Identity, and the Internet.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 59–74.
- Mayer, J.-F.** 2000. „Religious Movements and the Internet: The New Frontier of Cult Controversies.“ In: Hadden, J. K. – Cowan D. E. (eds.), *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. New York: Elsevier Science, 249–276.
- McLuhan, M.** 1964. *Understanding Media*. New York: McGraw–Hill.
- Miller, D.** 2000. *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford–New York: Berg.
- Murphy, D.** 2001. „Losing Battle.“ *Far Eastern Economic Review* (February 15), 24–25.
- O’Leary D.** 1996. „Cyberspace as Sacred Space. Communicating Religion on Computer Networks.“ *Journal of the American Academy of Religion* 64, 781–808.
- . 2004. „Cyberspace as Sacred Space. Communicating Religion on Computer Networks.“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 37–58.
- Ong, W. J.** 1982. *Orality and Literacy. The Technologization of the World*. London: Methuen.
- Palmer, D. A.** 2004. „Cyberspace and the Emerging Chinese Religious Landscape—Preliminary Observations“ In: Mengin, F. (ed.), *Cyber China. Reshaping National Identities in the Age of Informational*. New York: Palgrave MacMillan, 37–50.
- Polčák, R. – Škop, M. – Macek, J.** 2005. *Normativní systémy v kyberprostoru (úvod do studia)*. Brno: Masarykova univerzita.
- Prebish, C.** 2004. „The Cybersangha: Buddhism on the Internet“ In: Dawson, L. L. – Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 135–147.
- Ramo, J. C.** 1996. „Finding God on the Web.“ In: Holeton, R. (ed.), *Composing Cyberspace: Identity, Community and Knowledge in the Eletronic Age*, Boston: McGraw–Hill, 180–186.
- Rheingold, H.** 1993. *The Virtual Community: Homestanding on the Eletronic Frontier*. Cambridge: MIT Press.

- Slevin, J. 2000. *The Internet and Society*. Cambridge: Polity Press.
- Stark, R. - Bainbridge, W. S. 1985. *The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult*. Berkeley: University of California Press.
- Šindelá, P. 2002. *ínské hnutí fa-lun-kung*. Brno: Masarykova univerzita (bakalářská oborová práce).
- Šindelá, P. 2005. *ína, sít a postmoderna. Cesta Falun gongu do 21. století*. Brno: Masarykova univerzita (diplomová práce).
- Těšák, P. 2007. „Velký český má jméno Web 2.0.“ *Respekt* 5, 13-15.
- Wellman, B. - Haythornthwait, C. (eds.), 2002. *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell.
- Young, G. 2004. „Reading and Praying Online: The Continuity of Religion Online and Online Religion in Internet Christianity“ In: Dawson, L. L. - Cowan, D. E. (eds.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. New York: Routledge, 93-105.
- Zaleski, J. 1997. *The Soul of Cyberspace*. San Francisco: HarperCollins.
- Zbiral, D. 2004. „Náboženství a internet.“ *Sacra aneb rukov religionisty* 2, 47-57.
- Zhao, Y. 2003. „Falun Gong, Identity, and the Struggle over Meaning Inside and Outside China.“ In: Couldry, N. - Curran, J. (eds.), *Contesting Media Power. Alternativ Media in a Networked World*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 209-223.